

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

123:4 • 2003

Protoindustrin på den sydhalländska landsbygden

Per Göran Johansson, *Gods, kvinnor och stickning. Tidig industriell verksamhet i Höks härad i södra Halland ca 1750–1870*, Diss, Studia Historica Lundensia, Lund 2001. 265 s.

Det är glädjande, att Per Göran Johansson tagit sig före att behandla ett ämnesområde, nämligen den svenska hantverksmässiga, förindustriella verksamheten på landsbygden, den så kallade protoindustrin, vilken hittills uppmärksammas ganska lite i svensk historisk och ekonomisk-historisk forskning. Anledningen till att många forskare undvikit detta fält har säkerligen varit de stora svårigheterna att finna bärkraftigt källmaterial.

En annan positiv sak är att författaren därvid stannat vid ett av det nuvarande Sveriges mest intressanta områden i detta avseende, nämligen det gamla danska *Hishults län*, som omfattade ett område runt Hallandsåsen och som i sitt nordvästra hörn överlappade delar av nuvarande *Höks härad* (främst Hishult och Våxtorp, men också innefattande Östra Karup, Skummeslöv, Ränneslöv, Hasslöv, Knäred, Veinge, Tjärby, Ysby, Laholms stad och Laholms landsförsamling – samtliga utom Östra Karup ingående i nuvarande Laholms kommun). I detta område har i varje fall sedan tidig medeltid funnits en livaktig verksamhet inom järnhantering och smide, och under senare århundraden textila näringar – stickning – samt trähantverk, och än idag präglas denna bygd vid Hallandsåsen till stor del av sådan verksamhet.

Just detta område – med fokus på yllestickning – har tidigare uppmärksammas av etnologerna i Lund, och bland viktiga historiska arbeten skall främst nämnas Gustaf Utterströms *Jordbrukets arbetare*, där han särskilt i den andra delen tar upp binäringarna i det svenska jordbruket – bland annat också dem i trakten kring Hallandsåsen. Lars-Olof Larsson fångar i sin studie inom projektet ”Småländsk järnhantering under 1 000 år” upp den tidiga mycket omfattande järnhanteringen i detta område, såväl på dansk (halländsk-skånsk) som svensk (småländsk) sida, alltså före P G Johanssons period.¹ Andra viktiga bidrag om den svenska protoindustrin i allmänhet har främst lämnats av Maths Isacson och Lars Magnusson liksom av Carl Johan Gadd i den senares stora översikt över det

1. Lars-Olof Larsson, ”Från blästbruk till bruksdöd. Studier kring järnhantering i södra Småland fram till det industriella genombrottet”, i Lars-Olof Larsson & Leif Rubensson, *Från blästbruk till bruksdöd. Småländsk järnhantering under 1000 år II*, Jönköping 2000, s 62–67.

svenska lantverkets.² Specifikt när det gäller den textila tidigindustrin, som Johanssons avhandling behandlar, är väl främst Lennart Schöns men också Klas Nybergs studier av betydelse.³ Beträffande yllenäringen i Sverige föreligger också sedan 1940-talet Sven T Kjellbergs avhandling.⁴

Under hela perioden sedan 1970-talet – alltså sedan Franklin Mendels berömda artikel ”Protoindustrialization: The First Phase of the Industrialization Process” i *Journal of Economic History* 1972 – har det förekommit en diskussion kring begreppet protoindustri, främst bland forskare i flera länder i Europa, däribland också Sverige. Diskussionen inom den protoindustriella forskningen går som en röd tråd genom hela avhandlingen, och Per Göran Johanssons uppgifter och resultat länkas och jämförs hela tiden med den.

I det första kapitlet sker förutom en kartläggning av tidigare forskning inom fältet också en presentation av det källmaterial som P G Johanssons undersökning vilar på. Det optimala hade varit, att det förelagat något förläggarkiv, men något sådant har inte påträffats. (Det hade Christer Ahlberger tillgång till för sin undersökning om Mark.) Då hade man kunnat följa, hur förlagsverksamheten var organiserad och dess omfattning mer bestämt. Inte heller har Johansson påträffat något välbevarat godsarkiv i södra Halland – det gäller särskilt Wallen, ett gods som under en period, särskilt under 1700-talet och vid 1800-talets början, enligt Johansson, hade en rad torpare och deras familjer sysselsatta med stickning inom en förlagsverksamhet, som drevs av godsherren och hans hustru. Nu tvingas därför författaren till stor del att använda kyrkoböcker, jordeböcker, boupppteckningar och landshövdingeberättelser för att lägga pussel, något som således utgör en mödosam och omfattande del av hans arbete. Givetvis påverkar dessa förhållanden säkerheten i de uttalanden som författaren gör, men det skall till hans heder sägas, att de förbehåll som kan resas i tolkningen också oftast kommer till uttryck i hans text.

P G Johansson utgår från följande centrala frågeställningar:

- 1) Hämmades eller gynnades protoindustrin av den feodala godsstruktur som präglade Sydhalland och bidrog protoindustrin också till ett uppbrott från denna?
- 2) Vilken var statens roll som beställare respektive politisk maktfaktor och lagstiftare för den utveckling stickningsindustrin tog?

2. Maths Isacson & Lars Magnusson, *Vägen till fabriker. Industriell tradition och yrkeskunnande i Sverige under 1800-talet*, Stockholm 1980; Maths Isacson, ”Proto-industrins och fabriksindustrins regionala utbredning i Norden – en översikt”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 16, 1988; Carl-Johan Gadd, *Självhushåll eller arbetsdelning? Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400–1860*, Göteborg 1991.

3. Lennart Schön, *Från hantverk till fabriksindustri. Svensk textiltillverkning 1820–1870*, Lund 1979; Klas Nyberg, *Köpes: Ull – Säljes: Kläde. Yllemanufakturens företagsformer i 1780-talets Stockholm*, Stockholm 1992.

4. Sven T Kjellberg, *Ull och ylle*, Lund 1943.

- 3) Hur organiserades stickningsarbetet från beställare till förläggare och producent?
- 4) Hur såg arbetsfördelningen inom hushållet ut och i vad mån påverkades kvinnornas situation av stickningsarbetet?

I kapitel 2 görs en presentation av Höks härad inom Hishults län under undersökningsperioden – med en tillbakablick. Därvid framgår f d Hishults läns långa tradition av utbredd binäringsverksamhet; det lilla länet tillkom under den danska tiden som särskilt län främst på grund av den då så viktiga och omfattande järnframställningen i området. Traditionellt jordbruk var här synnerligen lågavkastande. Såväl stickning, trä- och korghantverk som smide har således präglat denna bygd under mycket lång tid, ja ända fram i vår tid. Vidare har arbetsvandringar till Skåne och Danmark varit mycket vanliga för att dryga ut hushållsinkomsten. Befolkningstillväxten var relativt sett större i denna sydliga del än i andra delar av Halland och i riket i stort, vilket således huvudsakligen kan förklaras av att binäringsarna till jordbruket utvecklades väl. Traditionella binäringsarna kan alltså här sägas vara huvudnäringar och jordbruket snarast binäring. Den inhemska fåraveln var utbredd och spelade en viktig roll som resurs för stickningen, men var otillräcklig, varför isländsull importerades.

I tredje kapitlet diskuteras godsstrukturen och hur hoveriet dröjde sig kvar ända in på 1800-talet – ett feodalt drag sedan den danska tiden. Under 1800-talet lyckades dock människorna i Hishult i stor utsträckning friköpa sina gårdar, medan gårdarna i grannsocknen Växtorp förblev frälse. Befolkningstillväxt och social struktur visade en gynnsam utveckling i Hishult, där många människor fick det bättre, medan tillväxten var långsam i Växtorp och folket där blev alltmer proletariserat, framför allt genom en stor agrar omvandling kring det stora godset Wallen, och i samband därmed knöts också en rad torpare och lantarbetare till godset.

Det fjärde kapitlet behandlar hur stickningen kom till Höks härad, troligen redan på 1600-talet och sannolikt från Danmark. På Wallens gods etablerade sig vid mitten av 1600-talet Magnus Durell och hans holländska hustru Birgitta von Cracau, och hon var nog den (det går ej säkert att belägga) som då lärde ut och organiserade stickningen bland frälsebönderna. Två jordeböcker från Wallens gods finns bevarade för åren 1770 och 1824 och de berättar, att stickningen var en viktig syssla bland bondehushållen där. Det rörde sig om stickning av kommissionsstrumpor för garnisonerna i Laholm och Halmstad i första hand. Att räntan betalades i kontanter indikerar också, att bönderna haft biinkomster vid sidan av jordbruket. Stickning och yllevävnad var utbredd även i trakten mellan Laholm och Halmstad, vilket antyder, att stickningen förekom på andra gods längre norrut och bland bönderna där också.

I kapitel 5 uppehåller sig författaren i huvudsak vid stickningen under staden

Laholms storhetstid, som infaller under åren 1740–1800. Staden utvecklades under andra hälften av 1700-talet mycket positivt och växte snabbare än de flesta andra städer – dock från att ha varit mycket liten till att bli något större. Till stor del berodde det, enligt Johansson, på att Laholmsförläggarnas verksamhet bidrog till stadens välstånd, bland dem främst Petter Pettersson. De omfattande boupp-teckningarna efter honom (som finns bevarade i Landsarkivet i Lund) avslöjar, att han samlat på sig en betydande förmögenhet genom sin verksamhet. Flera ”fabriker” anlades vid hans tid i Laholm. P G Johansson följer också hur arvet förvaltades, först av systersonen Hans Agardh-Pettersson, som dog mycket hastigt, och hur förmögenheten därefter mycket snabbt föröddes. Mot slutet av 1700-talet stagnerade staden Laholm – en stor brand på utbröt på 1790-talet, Lagan slammade igen och konkurrensen från Halmstad blev allt hårdare först genom madame Richardy och senare genom Wallbergs fabriker. Halmstad tog över militärleveranserna, och den privata marknaden blev viktigare för stickningsindustrin över huvud taget; nya mönster och nya plagg stickades i högre grad. Stickningen fortsatte ändå i Höks härad – men nu alltså med en annan inriktning. Boråsarna startade förlagsverksamhet i södra Halland, där de vistades en tid varje år. Ännu i mitten av 1800-talet var stickningen mycket viktig i södra Halland.

Kapitel 6 uppehåller sig i huvudsak kring hur verksamheten var organiserad i stort, från beställaren, det vill säga oftast staten, till förläggaren och den lokale producenten i Höks härad. Här pekar författaren också på, att Hushållningssällskapet gick in och stödde verksamheten strax efter sin tillkomst år 1811, men att det kom att ändra inställning i mitten av 1800-talet, då jordbrukets modernisering och kapitalisering blev det viktigaste målet. Vid denna tid lämnade även boråsarna Sydhalland, eftersom lönsamheten med en såpass perifer verksamhet minskat och de satsade istället på tillverkning i fabriker i Sjuhäradsbygden och Borås.

I sjunde kapitlet diskuteras arbetsfördelningen inom hushållen och den betydelse kvinnorna hade för stickningen i området. Det förekom nämligen både män och barn i stickningsarbetet, men kvinnorna svarade för merparten, enligt författaren. Han menar, att kvinnorna genom intäkterna från stickningen kunde uppleva större självständighet, att deras arbete värdesattes mera därigenom. Johansson visar, att kvinnor till och med kunde leva ensamma, antingen som ogifta eller som änkor, och livnära sig genom eget arbete, troligen med stickning i ökad utsträckning perioden 1835–1855.

Kapitel 8 utgör en sammanfattning av avhandlingen, där författaren kommer fram till och skapar ett analyschema över den halländska stickningsindustrin (s 211f). Boråstrakten utgjorde ekonomiskt centrum – här fanns köpmännen – men det fanns en utvidgad region med ett nätverk med förläggare och producenter/arbetare. Denna verksamhet sträckte sig ända ned till Hallandsåsen, medan kapitalet alltså ackumulerades i Sjuhäradsbygden, där det så småningom kom till användning för startande av textilfabriker. Det ledde till att verksamheten alltmer

kom att koncentreras mot Borås och att intresset för Sydhalland minskade. Sydhalland avindustrialiserades från mitten av 1800-talet – handstickning ersattes av fabriksstickning. Detta strider mot Mendels uppfattning som säger, att protoindustri föregår och förebådar en industrialisering, men finner stöd hos Kriedte, som ju betonat kommersialiseringen av jordbruket som en viktig faktor för protoindustrins borttynande på landsbygden.

Avhandlingen har sin styrka i de empiriska avsnitten och i den diskussion om källäget, som görs i början av varje kapitel i princip. Detta är mycket värdefullt för de forskare som kan tänkas följa efter. Författaren har lagt ned stor möda och mycket detektivarbete för att finna underlag för framställningen. Däremot är den vad gäller begrepp och teoretisk inramning och tillämpning svagare. Här finns en fixering vid Mendels och Ogilvies syn på protoindustrialisering. Gränsen mellan frekvent förekommande begrepp som protoindustri, hemproduktion, stickningsindustri och tidigindustri blir i avhandlingen svår att fastlägga, eftersom de ofta förekommer samtidigt, sida vid sida och utan större åtskillnad.

Begreppet protoindustrialisering finns dock definierat på s 27 som

[...] ett system av hemmabaserad massproduktion, företrädesvis på landsbygden, av varor avsedda för en icke-lokal marknad under påverkan av regional specialisering. Den var i första hand utförd som en deltidsaktivitet i samverkan med säsongmässigt jordbruksarbete. Under vissa villkor kunde den leda till heltidsarbete och helt ha skilts från sin ursprungliga jordbruksbas. Den var vanligtvis organiserad av stadsentreprenörer, men ibland av landsbygdsentreprenörer.

Begreppet är alltså även här ganska lösligt och vitt fattat. Det hade varit en fördel, om Johansson konsekvent hållit fast vid det schema, som han kommer fram till på s 36 (och som han tack och lov återvänder till i sammanfattningen). Där rör han sig med begreppen godskapital, köpmanskapital och industriellt kapital i en utvecklingskedja från ett tidigt till ett sent tillverkningssätt vad gäller yllestickning.

En annan möjlighet hade ju varit att knyta an till den livaktiga nätverksforskning och de teorier kring den som utvecklats. Det kunde ha skett till exempel kring teorin om att medborgarandan spelar en viktig roll för vilken entreprenöranda, som råder i en viss region, enligt en teori som lanserats av Robert D Putnam.⁵ För Johansson kretsar mycket av företagandet i Höks härad kring vissa familjer, varför även de teorier som utvecklats av bland andra Mary B Rose och Marc Casson kring familjeföretagandet som form också kunde ha tillämpats och bidragit till större struktur och klarhet.⁶

5. Robert D Putnam, *Den fungerande demokratin. Medborgarandans rötter i Italien*, Stockholm 1996.

6. Se t ex *Scandinavian Economic History Reviews* specialnummer kring familjeföretagande: *Scandinavian Economic History Review* 1999, Vol. XLVII no:1, där dessa författare och flera andra finns representerade!

För att förklara Höks härads inklusive Laholms stads tillbakagång och Halmstadbygdens uppgång i fråga om stickningsverksamhet i början av 1800-talet kunde P G Johansson också knutit an till geografen Walter Christallers teorier.⁷ En bygds eller en regions ekonomiska utveckling beror enligt denne till stor del på om regionen lyckas hävda sig som centralort, eller om den är eller utvecklas till att bli en komplementär region. En sådan är en region, där det råder brist på en viktig resurs som därför måste täckas från centralorten. Det som skapar centralortens betydelse är karaktären av de varor och tjänster som den tillhandahåller sitt omland. Den övergripande lokaliseringsprincipen är marknadsprincipen, det vill säga att centralorternas läge, rang och omlandsstorlek är beroende av den typ av varor och tjänster som produceras på platsen.

Centralorten svarar för försörjningen av centrala varor för centralorten med omland. Därmed avses strategiska varor, till exempel högteknologiska sådana, men också dagligvaror och inte minst centrala varor av kulturell natur, såsom skolor, bibliotek, teater et cetera. Hit hör givetvis också administrativa, centrala funktioner som länets ledning, rang av stapelstad och likande. Längst ned på skalan står de orter, där produktionen i huvudsak är av dagligvarukaraktär. Det gäller varor som inte tål långa transportavstånd, varför dessa orters omland är små. Av högre rang är de orter som förutom dagligvaror även tillhandahåller exklusiva produkter, vilka kräver större ort och omland.

Tillämpat på Halland skulle man kunna säga, att de halländska städerna, som alla ligger vid kusten, fungerade som centralplatser för de orter, som låg uppströms ådalarna Lagan, Nissan, Åtran och Viskan. Endast Varberg och Halmstad hade rangen av stapelstäder under hela perioden. Laholm drabbades hårt mot slutet av 1700-talet främst genom att Lagans mynning slammade igen och ån alltså inte längre blev farbar upp till Laholm. Ytterligare distanserades Laholm genom att staden Halmstad industrialiserades mycket mer från början av 1800-talet och framåt, att Halmstads hamn byggdes ut et cetera. Halmstad var residentsstad, och Laholm hade hela tiden klart färre invånare. Avståndet mellan städerna är bara dryga två mil, och när järnvägarna började byggas utmed Nissa- och Lagadalen kom centralorten/knutpunkten att bli Halmstad – ej Laholm. I Christallers teorimodell passar också koncentrationen av den textila tillverkningen till Sjuhäradsbygden från mitten av 1800-talet in.

Av titeln till avhandlingen kan man förledas att tro, att det här handlar om ett genusperspektiv med kuvade kvinnor utan inflytande i centrum. Så är inte alls fallet, snarare lyckas Johansson visa, att det inom stickningsverksamheten fanns drivande och duktiga affärskvinnor som Birgitta von Cracau på Wallens gods och madame Richardy i Halmstad, samt att många ogifta kvinnor kunde klara sin försörjning själva, åtminstone från 1830-talet och framåt. Det faktum att det var

7. Walter Christaller, *Central Places in Southern Germany*, Englewoods Cliff & New Jersey 1966.

kvinnorna som genom att de svarade för den allra största delen av stickningen också svarade för en betydande del, kanske merparten, av hushållsinkomsten, skaffade sig och sin familj en bättre försörjning. Detta bidrog givetvis till att ge kvinnorna högre status, större egenvärde. Johanssons avhandling visar alltså fram en annan sida av en del kvinnors samhällssituation än genusforskare i allmänhet gjort tidigare, och det är ju synd att han inte här tar tillfället i akt att betona detta och föra en diskussion på denna punkt.

Avhandlingen innehåller ett betydande antal tabeller och diagram, avsedda att underbygga argumentation och analys. Det är lätt att av ovanstående förstå att författaren lagt ned stor möda på att finna statistik till dessa, men det har som framhållits inte varit lätt att få fram säkra uppgifter. Där inte skriftligt material eller tillräckligt med statistiska uppgifter stått att finna har P G Johansson i stället försökt belägga och styrka sina slutsatser med uppgifter från annat håll, till exempel citat ur samtida litteratur som landshövdingeberättelser, Per Osbecks eller Anders Barchaeus framställningar och i vissa fall till och med kompletterat med senare tiders traditionsuppteckningar. I många fall lyckas Johansson därigenom argumentera övertygande och skall berömmas för det. I andra fall avslöjar författaren emellertid en viss valhänthet och slarv både vid upprättandet av statistiken och i tolkningen av densamma. Ett exempel: När man jämför uppgifter för bara två år med en lång period emellan och utan att ha något annat underlag till stöd blir det givetvis omöjligt att utläsa någon utveckling över huvud taget. Detta gäller särskilt tabellerna på sidorna 84–87. Här saknas dessutom summeringar av tabeller, vilket försvårar för läsaren att se utvecklingen. Summerar man procenttalen, får man ej resultatet 100 %, utan litet över eller under. Kommentaren till tabell 3:6 och 3:7 på s 85 är förvånande: gruppen ståndspersoner tas här ej med på grund av att den anges vara en så liten grupp. Men grupperna bönder på egna hemman och nybyggare tas med, trots att de vissa år är mindre än gruppen ståndspersoner. Om man inte har med samtliga grupper i alla de tabeller som bygger på varandra försvåras ju också jämförelser, och procentuträkningarna blir felaktiga eller i varje fall svårare att tolka. Vidare: en jämförelse som bara har statistiskt underlag från två år, 1815 och 1850 (s 86f), kan givetvis inte alls bilda underlag för några slutsatser utan att det finns andra belägg för den utveckling som författaren vill utläsa.

Jämförelser med andra regioner kunde genomförts på flera områden, inte bara med Sjuhäradsbygden och Lindome som på sidan 138 i samband med diskussionen av avindustrialiseringen. Andra exempel på analys och beräkningar av protoindustriell verksamhet på landsbygden är till exempel Anna Götlinds beträffande Mora, där klockor, knivar och smide spelat en viktig roll.⁸ Beträffande verksam-

8. Anna Götlind, *Vardagens teknik: exemplet Dalarna 1700–1900*, DFR-rapport 1999:3, Hedemora 1999.

heterna i staden Laholm hade jämförelser för samma tid kunnat göras med samma verksamheter i Göteborg utifrån Gösta Bodmans och Bertil Anderssons arbeten.⁹ I de två sistnämnda finns också utmärkta redogörelser beträffande manufakturpolitiken under perioden. Ingen av dessa tre forskare åberopas av Johansson.

P G Johansson har varit mycket noggrann vad gäller nothänvisningar och citat – endast ett fåtal misstag har påträffats. Däremot borde redigeringen kontrollrats ytterligare för att undvika att tabeller och figurer fortsatt över två sidor, vilket skett på flera ställen.

De fyra frågor som Johansson ställt i inledningen bearbetas energiskt och besvaras som nämnts efter bästa förmåga, det vill säga så långt som materialet tillåter. Författaren lyckas trots bristande underlag i många fall föra forskningen framåt – inte minst genom den belysning han ger kvinnorna i framställningen. Per Göran Johansson har därmed lämnat ett viktigt bidrag till forskningen om övergångskedet mellan hantverk och industri.

Sven-Olof Olsson*

9. Gösta Bodman, *Göteborgs äldre industri*, Göteborg 1923; Bertil Andersson, *Från fästningsstad till handelsstad 1619–1820*, Göteborg 1996.

* Fakultetsopponent.